

Kort geleden was ik op bezoek bij vrienden, waarbij het gesprek op zeker moment belandde bij verhalen van onze ouders over de Tweede Wereldoorlog. De ene vriend, een geboren Amerikaan van Italiaanse afkomst, die ternauwernood was ontsnapt aan uitzending als dienstplichtige naar Vietnam – zo kwamen we bij de Tweede Wereldoorlog terecht - vertelde over de vaak vrolijke verhalen bij even vrolijke kiekjes van zijn vader als jonge *medic* achter het front in West-Europa.

En zo raakten we beland bij de Arbeidsinzet, waar de vader van de andere tafelenoot, een Nederlandse, deel van had uitgemaakt. 'Ik weet er eigenlijk niets van' zei ze, 'mijn vader is vrij jong gestorven, midden jaren zeventig, maar praatte er niet over. Niemand deed dat, ook later niet. Hij en zijn broer waren uit Amsterdam vertrokken, en hij was ontsnapt, waarbij een Duitse pater hem had geholpen weg te komen en onder te duiken. Dat is het ongeveer alles wat ik weet. En ja, dat iedereen hen vroeg waarom ze niet waren ondergedoken'.

Dit verhaal is in veel opzichten tekenend voor de plaats van de tewerkstelling in de herinneringscultuur, in Nederland, maar evengoed in veel andere landen. En dat is, op het eerste gezicht, merkwaardig. Vanuit Nederland zijn ruim een half miljoen mannen voor kortere of langere tijd tewerkgesteld – op een mannelijke beroepsbevolking van 2,7 miljoen, ofwel bijna twintig procent. Dat betekent dat iedere Nederlander in zijn of haar naaste omgeving meerdere mensen moet hebben gekend die in Duitsland of elders in het Rijk te werk zijn gesteld. En dat is nog niet alles: als er inderdaad, zoals geschat, 30.000 van hen tijdens die verplichte arbeidsinzet zijn overleden, hebben we het over de op één na grootste groep van oorlogsdoden in het Europese deel van het Nederlandse Koninkrijk.

Vanuit dat perspectief mag het verbazingwekkend heten dat de *Arbeitseinsatz* zo lang heeft ontbroken in de herinneringscultuur, maar evengoed in de historiografie. In Nederland is er zeggende en schrijvende één wetenschappelijke studie beschikbaar, van de hand van NIOD-onderzoeker Ben Sijes, en twee boeken van Karel Volder, die onvermoeibaar ijverde voor meer aandacht voor de tewerkgestelden in de publieke herinnering. Recente werken zijn er niet.

Wie in Delpher, de onuitputtelijke digitale krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek, gaat zoeken zal tot het einde van de jaren tachtig weinig over de *Arbeitseinsatz* vinden, niets over tentoonstellingen (voor zover na te gaan), weinig interviews of vergelijkbare verwijzingen. Dat veranderde ergens tegen eind jaren tachtig: vanaf die tijd treedt de dwangarbeider als het ware langzaam maar zeker uit de schaduw, in de media, maar ook in de vorm van een nieuwe vereniging, die zich ook opwerpt als belangenbehartiger. In de jaren daarna worden er hier en daar monumenten opgericht, onder meer in Apeldoorn, Overloon en Den Haag, plus een serie identieke plaquettes, getiteld 'Sporen die bleven', in de dorpen in de streek tussen Maas en Peel, ter herinnering aan de reeks razzia's in oktober en november 1944, waarbij meer dan 3.000 jongens en mannen werden opgepakt.

Ook elders in Europa is de aandacht voor de gedwongen tewerkstelling decennialang gering geweest. En ook hier contrasteert de enormiteit van de stilte met de omvang van het fenomeen: tussen 1939 en 1945 zijn er bijna 13 miljoen dwangarbeiders uit de door Duitsland bezette gebieden als arbeidskracht ingezet, waarvan twee derde burgers, met name uit de Sovjet-Unie, Polen, Frankrijk en (later) Italië. In augustus-september 1944 – een momentopname waarvan goede cijfers beschikbaar zijn – bedroeg dat aantal 7,5 miljoen, waarvan bijna 6 miljoen burgers.

Pas rond het midden van de jaren negentig vond er een omslag plaats en groeide de aandacht voor deze aspecten van de nationaalsocialistische dictatuur – te beginnen in Duitsland zelf, waar rond de eeuwwisseling een stroom van publicaties en documentaires op gang kwam. En daar bleef het niet bij. Er werden ook andere initiatieven genomen, zoals de oprichting van de officiële *Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“* met het doel te komen tot financiële compensatie aan voormalige arbeiders. Verscheidene nationale, regionale en lokale websites en documentatiecentra zagen het licht, terwijl in barak 13 van het enige grotendeels bewaard gebleven voormalige dwangarbeiderskamp van de nazi's, Schöneweide - een van de meer dan 3000 collectieve onderkomens voor dwangarbeiders verspreid over de stad Berlijn – vanaf 2010 een permanente expositie te zien is. Door het land heen zijn er inmiddels meer plaatsen met tijdelijke of permanente – met als voorlopig sluitstuk het Museum *Zwangsarbeit im Nationalsozialismus*, dat in mei 2024 in Weimar zijn deuren zal openen, opgezet vanuit de *Stiftung Gedenkstätten Buchenwald und Mittelbau-Dora*.

De vraag is natuurlijk: waarom was er zo lang zo weinig aandacht voor de *Arbeitseinsatz* in de publieke herinnering? Daar is geen eenvoudige verklaring voor. Ik denk dat een hele reeks factoren daaraan hebben bijgedragen, in Nederland, in Duitsland en in andere landen. Om daar echt een goed beeld van te geven, zou meer tijd en vooral meer studie nodig zijn, ook al omdat de politieke en maatschappelijk context van land tot land zo sterk uiteenliep en algemene conclusies dus moeilijk te trekken zijn. Denk alleen maar een aan de terugkerende dwangarbeiders en krijgsgevangenen in de Sovjet-Unie onder Josef Stalin, die al snel het risico liepen opnieuw in kampen terecht te komen, maar nu in de Goelag. In andere landen, zoals Polen, speelden andere factoren, zoals het feit dat het lot van de dwangarbeiders in het niet viel bij dat van de vele miljoenen omgekomenen vermoorde landgenoten. Dat geldt ook voor de andere landen, door Timothy Snyder aangeduid als de *Bloedlanden*, die zich uitstrekten van Oekraïne, Polen, de Baltische Staten, Wit-Rusland en het westen van Rusland, uitlopend naar landen in Midden-Europa, zoals Hongarije, Roemenië en de Balkan – allemaal landen die in de twintigste eeuw gebukt zijn gegaan onder vernietigende oorlogen met onvoorstelbare wreedheden, elkaar opvolgende dictaturen, burgeroorlogen, etnische zuiveringen en schuivende grenzen, maar ook grootschalige collaboratie. In deze Bloedlanden was de dwangarbeid onder het naziregime niet meer dan een van de vele facetten van de terreur en het geweld van deze jaren.

Kijken we dan naar Nederland naar het waarom van de stilte rond de massale dwangarbeid in de publieke herinneringscultuur, dan valt er nog meer over te zeggen, zonder nu al

definitieve conclusies te willen trekken. Hoe dan ook zal een verklaring de volgende belangrijke factoren omvatten:

- De tewerkgestelden vormden een zeer heterogene groep, met zeer verschillende ervaringen, waardoor ze moeilijk als één categorie te beschouwen zijn. Afgezien van de kleine groep vrijwilligers, is het scala van ervaringen onafzienbaar, met (1) aan de ene kant de man die zonder veel bezwaren ging en bij een klein particulier bedrijf op het Duitse platteland kwam te werken, misschien zelfs nog wat leuke Duitse vriendinnetjes (over vriendjes wordt niet gerept) had, en (2) aan de andere kant de man die bij een razzia werd opgepakt, of op zijn onderduikadres werd verraden, de man die eerst gevangen was gezet, de man die de bittere kou te voet Duitsland in werd gedreven, die zich onder zware omstandigheden afbeulde, in bombardementen terecht kwam of, in het meest extreme geval, eindigde als dwangarbeider in Siberië en pas jaren later terugkeerde. Die enorme verscheidenheid aan ervaringen laten zich moeilijk samenbrengen in één samenhangende categorie met een min of meer afgebakende plaats in de herinneringscultuur.
- De Nederlandse herinneringscultuur in de eerste naoorlogse decennia laat zich typeren als een nationalistische cultuur, waarin de aandacht – in monumenten, maar ook bij herdenkingen en allerlei voorzieningen - vooral uitging naar degenen die zich actief voor het vaderland hadden ingezet: militairen, verzetsstrijders, politieke gevangenen, zeelieden. Daarbij was wel aandacht voor het lot van de belangrijkste groepen slachtoffers, maar zij fungeerden in dat verhaal van onderdrukking en verzet vooral als *illustratie* van de Duitse barbarij en het lijden van Nederland als natie. De belangrijkste categorieën slachtoffers waren de joden, de slachtoffers van bombardementen en overstromingen, de honderdduizenden gedwongen geëvacueerden en de doden van de hongervinter.
- In de eerste naoorlogse jaren was de stemming, zeer breed, onder alle lagen van de bevolking, ook onder mensen die zwaar te lijden hadden gehad: niet te veel terugkijken, proberen het eigen leven en het land op te bouwen. Dat veranderde pas vanaf het einde van de jaren zestig, en manifesteerde zich het eerst onder de vaak zwaar getraumatiseerde overlevenden van de kampen.
- Specifiek voor de tewerkgestelden geldt, dat ze als groep niet alleen te heterogeen waren, maar ook een problematische positie innamen, vaak ook in hun eigen perceptie. Hoewel een aanzienlijk deel van hen evident onder grote druk of zelfs als gevangene in de Arbeitseinsatz terecht waren gekomen - waarvan velen ook via deze plek, Kamp Amersfoort - kleefde er aan 'de' tewerkgestelde vaak ook iets van 'zwakte', van 'lafheid', van 'tekort hebben geschoten', een sentiment dat – hoe begrijpelijk ook – in de tweede helft was gevoed door de campagnes van de illegaliteit, die daarmee de Duitse inspanningen wilden ondermijnen en hadden opgeroepen onder te duiken. Daarmee was een soort morele maatstaf geïntroduceerd, die – ongetwijfeld onbedoeld – alle tewerkgestelden is blijven aankleven, gesymboliseerd door de steeds weer terugkerende vraag: 'waarom ben je niet ondergedoken?'

- Daarmee komen we op de tewerkgestelden zelf. In hun gedrag keren alle voorgaande elementen terug. Dat wil zeggen dat ook in hun gedrag sprake is van een enorme variatie, met (1) aan het ene uiterste mannen die het niet slecht hadden getroffen en zich dus ook op geen enkele manier 'slachtoffer' voelden - en dus ook geen behoefte hebben gehad publiekelijk over hun ervaringen te spreken of daarmee te koop te lopen, al was het maar om niet de verdenking van slapheid of collaboratie op zich te laden; (2) en helemaal aan de andere kant van het spectrum de mannen die het onnoemelijk zwaar hadden gehad en daarvan soms blijvende fysieke of mentale schade hadden opgelopen; hoewel zij zonder meer als oorlogsslachtoffers konden worden beschouwd, lijken veel van deze mensen niettemin het stigma met zich mee te dragen – soms ook door andere aangepraat – dat ze tekort waren geschoten, met een zekere schaamte als gevolg; daarnaast klinkt in sommige verhalen door, dat men zich niet wilde vergelijken met joodse landgenoten. Niettemin heerste er ook een gevoel van miskennis – en het is daaruit waaruit eind jaren tachtig een voorzichtige en betrekkelijk beperkte beweging voor erkenning voortkomt. (3) Tussen deze twee uitersten zit eigenlijk alles.

Hoewel deze patronen zich vooral deden gelden in de eerste decennia na de oorlog, hebben de meeste factoren ook later lang en diep doorgewerkt. Alle factoren tezamen lijken in belangrijke mate te verklaren waarom de tewerkgestelden, met al die verschillende ervaringen, zich ook later, toen andere groepen zich nadrukkelijk als slachtoffers gingen manifesteren en materiële en immateriële erkenning eisten, betrekkelijk onzichtbaar zijn gebleven.

De tentoonstelling die zo dadelijk wordt geopend, is een stap om deze grote en heterogene categorie zichtbaar te maken. Het onderzoek dat eraan ten grondslag ligt is ruim vijf jaar geleden gestart als onderdeel van de meerjarige strategische agenda van de onderzoeksgroep van het Nationaal Comité 4 en 5 mei en Arq, met als hoofdonderzoeker Renske Krimp. Dat was het begin, maar van het een kwam het ander. Eerst besloot Renske het thema onderwerp te maken van een promotieonderzoek, en toen zich in 2020 in het kader van de extra subsidieronde van VWS, onder de noemer '75 jaar vrijheid' een gelegenheid voordeed het project grootser aan te pakken, hebben het Nationaal Comité en het NIOD gezamenlijk een voorstel voor dit project ingediend en via het Mondriaan Fonds gehonoreerd gekregen. Deze tentoonstelling maakt er deel van uit, evenals de in 2023 gelanceerde podcastserie *Gedwongen*, een online presentatie, een *graphic novel* en een publiksboek, geschreven door Renske Krimp, dat nu bij de drukker ligt.

Dat ik deze inleiding bij de opening heb mogen geven, is ook om persoonlijke redenen bijzonder. Ik begon mijn verhaal met het gesprek tijdens een diner met vrienden. Ik deed beknopt verslag van hun verhaal, maar niet wat mijn eigen inbreng was. Want ook ik ben een kind van een dwangarbeider: een jonge man die twee jaar lang werkzaam was in een van munitiefabrieken van HASAG, in Altenburg onder Leipzig. Zijn geschiedenis tijdens de oorlog, maar ook daarna, bevat ontzettend veel elementen en patronen die ook op deze tentoonstelling, de podcast en het boek van Renske Krimp, dat ik in concept heb mogen lezen, aan de orde komen. Gegaan omdat zijn vader het begaf van de angst, niet wetend

waar hij terecht zou komen, een ernstige ziekte, slecht eten, bombardementen, ooggetuige van terreur tegen Russische en Poolse collega's – maar ook: Poolse en Witruisische vriendinnetjes, solidariteit en sabotage, de relatieve vrijheid als Nederlander, zelfs operabezoek, met als slot een krankzinnige terugreis. En daarna: het gevoel dat anderen je gaven dat je niet deugde omdat je was gegaan, en in zijn geval ook, dertig jaar later, de nachtmerries - die pas verdwenen toen hij een halve eeuw later terugging naar de plaats waar het allemaal was gebeurd.

Mijn vaders verhaal is er een uit velen – verhalen die enorm uiteenlopen en daarom moeilijk onder één noemer te brengen zijn. Maar we kunnen die verhalen wel context bieden en patronen aangeven, zoals in deze tentoonstelling gebeurt. Het kan al die kinderen en kleinkinderen – en dat zijn er miljoenen - wier vader of grootvader daar hebben gezeten en die soms niet meer dan een paar zinnen daarvan hebben meegekregen, helpen te begrijpen wat er in die tijd gebeurde. Zoals mijn tafelgenote, waarmee ik dit verhaal begon.

Frank van Vree
12 januari 2024